

CSONTOS MÁRTA

„Zászlótestvérek, bús fenyők”

A lírai szövegszubjektum szerepe

Reményik Sándor költészetében

CSONTOS MÁRTA (1951) Sándorfalva

Ki vagy, te félelmetes idegen,
Akit költőnek nevez a világ...
(Az a félelmetes másik)

A szövegértelmezést meghatározza Reményik költészetében a művészi cselekvést megvalósító alany, a költő pozíciója; egyrésztől minősíti a dolgokat, másrésztől a dolgokhoz való viszonyát is feltárja. Ez elsősorban önmaga és a természethez való viszonyrendszer, amelyben a „dolgok lelke” – esetében a fák, sziklák, vizek és virágok, természeti élőlények antropomorfizált megjelenítése – olyan egzisztenciális szférába emelkedik, ahol a rendületlen kitartás, a feladatvállalás szükségességének metaforájává válik. Másrésztől versbeszédének alkotóját jellemzi az eleve elrendelésbe vetett hite, amely szerint minden elkerülhetetlen sorsszerűségben történik, erkölcsiségének mozgatórugója az örök törvény, ez minden cselekedetének alapja. „Nem az enyém a fény, csak bennem jár / Istennek köszönjétek, – ne nekem” – hangsúlyozza *Azt mondják...* című versében, s érezzük, hogy a deszakralizálódó, dehumanizálódó világban, önként vállalt alkalmazkodáskényszere tudatában eljártssa a kiválasztott szerepét, s az alkotói folyamatban „etikai értékrendszere következetes és ellentmondásmentes, erkölcsi-formai mélyszerkezete szilárd és egyértelmű”.¹

Az egyén szubjektív érzéseit hálás „anyagnak” tartja Reményik a kor feltérképezéséhez. S mivel egy irodalmi szöveg létrehozása mindig és szükségképpen történeti aktusnak minősül, érthetővé válik számunkra az a heideggeri kijelentés, amelynek értelmében „amikor a művészet történik – azaz ha jelen van a kezdet –, lökés támad a történelemben, a történelem először vagy éppen újra kezdődik”.² Szembe kell tehát néznie saját történeti pozíciójával, s szubjektumként kell fogadni az objektumot, amely a poétikai diszkurzusban a nyelv segítségével feloldódik, s megszünteti az ellenállást.

Reményik úgy véli, hogy a különböző világnézetek harca, a felbukkanó társadalmi problémák, a vallásbölcseleti eszmék a poézis kiteljesedéséhez vezettek, ugyanakkor elmarasztalja az alacsony világfelfogást és a „túltengő szimbolizmust”, ezek ugyanis értelmetlenné teszik a gondolatok, érzések világosságát, felismerhetetlenné teszik a kommunikációs szándékot. Ez a vélemény utal arra az alkotói felismerésre, mely szerint „a költő azonban köteles gondoskodni legalább halvány lehetőségéről annak, hogy verseit rajta kívül más is megértse”.³ A szöveg és befogadó közötti interszubjektív viszony megvalósulását félmjelzi ez a megállapítás, ugyanis az „interszubjektivitás feltételezi, hogy a szöveg is valamiféle szubjektum lényegjellegzetességeivel kell, hogy bírjon”.⁴

A biografikus szubjektum stratégiáját nyilvánvalóan módosítja az alkotói folyamatot meghatározó tapasztalatok sokasága, így válik a lírai szubjektum szerves részévé.

Reményik művészetértelmezésének középpontjában áll a törekvés a konkrét és absztrakt elemek sikeres összeegyeztetésére. A műalkotásban egyéni vonásokat kell összekapcsolni az általánossal, az egyénin túlemelkedve hordoznia kell az „igazság szimbólumát”. „Az érzés pedig – írta maga a költő –, mit versemben kifejezek, kell hogy közösséget tartson valamivel, ami már nem csak az enyém.”⁵ A konkrét és elvont elemek keveredési arányán túl ugyanakkor fontos kiemelni, hogy az esztétikai princípium milyen módon van jelen (jelen van-e egyáltalán) az erkölcsi ítéletben, ezért Reményik számára a költészet nem lírai intuíció, nem érzelmek és képek összekapcsolása elsősorban. „Az erkölcsi és az esztétikai értékelés szorosan egymás mellett állnak, rokonságuk közös gyökere az, hogy mindkettő a szellem önértéke. *Nemességük foka ugyanaz.* Köztük nem lehet szó alá- és fölérendeltségről, csupán *mellérendeltségről.*”⁶

Valójában a versben a költő valóságához való viszonyának sajátos módon történő megrajzolásáról van szó, amit nyilvánvalóan biografikus tények és képzelőerő módosítanak, mégis üzenetének referenciája az igazság kifejezésének igénye. Az „in der Welt-Sein” igénye, a világban „benne-lét” állapota az önmegértés lehetősége mellett a valóságot nem pusztán empirikus tapasztalatok útján kívánja megragadni.

A versszövegekből kiemelkedő költő a létezés háttérében saját értelmével a körülötte lévő viszonyrendszereket egységben kezeli, s úgy marad sajátos jelentésvilágában, hogy a valóságot újraírja metaforikus beszéd alkalmazásával, ami számára csak a megvilágosodás segítségével történhet. Ez a megvilágosodás csak Istennel folytatott párbeszéd esetén lehetséges, amely transzcendentális szférában valósulhat meg. „Az embert és a sorsát meghatározó történelmet az Istennel való találkozás lehetősége biztosítja”,⁷ ami a szubjektum szellemi szférába emelését teszi lehetővé, hiszen számára a *lélek* az ember maga. A testet el kell viselnie, de megbékélni sohasem tud ezzel a testtel, amelyet mint lélek egyszerűen használatba vett földi élete során. Így kerül az általa létrehozott szöveg fölé, így írja újjá a valóságot a maga privilegizált módján.

*Sötét anyag: ím lebirkóztalak
Belőled lettem: ám urad vagyok,
A ködbeszédült völgyfenék fölött
Az ormokon – az én fényem ragyog...*

(Forma)⁸

Reményik vállalt szerepében, „melyet meg nem ingat semmi csáb”, a szubjektum megtartó ereje emeli őt magaslatokra, a szubjektum és az általa létrehozott szöveg között azonban folytonos az idegenségérzés, ezért folyamatosan az elfogadás és taszítás dichotómiájában mozog.

*Ki vagy, te félelmetes idegen,
Akit költőnek nevez a világ...*

(Az a félelmetes másik)

Az analitikus pszichológia és a költői műalkotás kapcsolatát vizsgálva Jung az alkotót „második személyként” kezeli, a költőnek „engedelmeskednie kell, és követni a látszólag idegen impulzusokat, érezve, hogy műve erősebb, mint ő, és ezért olyan hatalmas van fölötte, aminek nem írhat elő semmit. Ő nem azonos az alkotó formálódás folyamatával; tudatában van annak, hogy műve alatt áll, vagy legfeljebb mellette, mint egy második személy, aki egy idegen erő bűvkörébe került.”⁹

A kettősség kínzó érzésének feszültségteremtő ereje vonul végig egy másik vers sorain:

*Hát én, a teremtés elfeledettje,
A hivatások nagy számkivetettje?...
Számomra hol legyen a hely, a pont,
Mit végórákra a végzet kioszt?*

(Hívás közben)

Reményik személyiségének kiteljesedéséhez, kontemplatív szerepvállalásához az „Isten-kép archetípusa”¹⁰ felé fordul, s ezzel egyidejűleg „önidegenségét azonosság provokációjával”¹¹ kívánja feloldani.

*Egy istenarc van eltemetve bennem,
S most ásót, kapát, csákányt ragadok,
Testvéreim, jertek, segítsetek,
Egy kapavágást ti is tegyetek,
Mert az az arc igazán én vagyok.*

(Istenarc)

A jó és a rossz ágostoni megközelítése, a szabad akaratból történő választás lehetősége központi probléma Reményik költészetében. Mindez magában foglalja a változtatás képességét is, hiszen ez a kulcs a jó és a rossz megkülönböztetéséhez. Csak az isteni kegyelemben részesülők képesek arra, hogy a jóra való szabadság birtokosai legyenek, ez pedig abban a predesztinációban nyilvánul meg, amely elfogadja, hogy Isten figyelemmel kíséri az egyes emberek számára kijelölt életutat. Ennek elfogadása közelít Kierkegaard álláspontjához, amely Isten iránti szenvedélyes elkötelezettségről tesz tanúbizonyságot. Ezért a lényegi megismerést az egzisztenciára, a szubjektivitás igazságára vonatkoztatja. „Létező személy számára csak a szubjektív igazság lehet vezérlő, melyet objektív bizonytalanság és szenvedélyes bensőség jellemez. Miközben soha nem rendelkezhetünk objektív bizonyossággal Isten létezéséről, az egyén saját életében igazzá teheti Isten létezését azzal, hogy elkötelezi magát, és úgy él, mintha Isten valóban létezne.”¹² S a morális személy, miként a fenti vers is mutatja, Istennel való önazonosságát hangsúlyozza.

A reményiki szubjektum pozícióját nagymértékben meghatározza az a tény, hogy olyan egymás mellett élő kultúrkörökkel kereste a párbeszédet, amelyek egy közös hagyományban gyökereztek, ez az interkulturális pozíció teremtette meg az elfogadást, a befogadást, a visszautasítást, az előítéleteket. (Lucian Blagának ajánlott versében nagyszerűen tükröződik az a beszédpozíció, amely a közös történelmiség elfogadása mellett a kialakult helyzetben mégis egyfajta visszautasítást, távolságtartást fogalmaz meg). „A történelem utal a valóságra, még akkor is, ha a történelem a múlté.”¹³

A megváltozott politikai viszonyok keltette „világfájdalom-közvetítés” kivonja Reményiket a történelmi objektivitásból, saját szubjektumának kudarcélményét vetíti elének távlatnélküliséget sugárzó önelidegenítési szándékával.

*Még élek és még mindig dalolok,
De már a szívemet
Kitépték keblemből a viharok,
S úgy zengetik: tőlem idegenül.
Rajtam át
Dalolnak régelhantolt istenek,
S önnön beszédemre nem ismerek –
És rajtam át a Végzet teljesül.*

(Még élek...)

A szövegsubjektum pozíciója tehát szorongástudatának világbavetettséget interpretálja, a létezés hátterében, alkotói folyamata újrajátszásában, egy örökké elérhetetlen horizonton, intellektuális tisztánlátással vállalja az önelrejtettséget, amelyben kívülről kikezdehetlen elkötelezettséget tudatállapotának szkepticismusa gyengíti. Éppen ez a kettősség teszi szükségessé a viszonyokat feltáró ellenpólusok alkalmazását, a jelentések interakcióját, az erkölcsi-formai mélyszerkezet összefonódását.

*Mert én vagyok a foglalat,
Mely minden arcra egybegyűjti
Az ős testvér-vonásokat.
Én vagyok az ötvözet
Melyben tűz a vízzel összefér,
S a híd vagyok, mely átvezet,
S a sarkoktól a trópusokig ér.*

(Ötvösmunka)

A szövegvizsgálatból azonnal egyértelműen kiderül, hogy „ötvözet” volta okozza megfeszítettségi állapotát, hiszen az „ellentmondások minden dárdáját szívébe mártva” adja teljes önmagát, amely hol erősíti, hol gyengíti karizmáját.

„Diszharmonikus elemekből harmóniát teremteni: ez a költő feladata tulajdonképpen”¹⁴ – vallja Reményik a *Gondolatok a költészetéről* című írásában, amelynek fő vonalvezetésében a költő magánya és az alkotó egyénisége rokon fogalomnak tekinthetők, mindezt szükségesnek tartja az egyetemes emberi feltárásához. Ebben a kettősségben a küzdés fontossága az egyéni lelkiismeretről a közösség életének területére fókuszál. „Az életküzdelem, melyet sorsvállalásként és kötelességként ismernek el, majdnem kizárólagosan úgy látszik [...] mint bizonyos közösség küzdelme [...]. Ezt kultúrfeladatnak tekintik. Nem más tehát, mint küzdelem bizonyos nyilvános bajokkal szemben. Ezeknek a bajoknak az elítélésében felcsendülhet őszinte erkölcsi meggyőződés is [...]. Minél inkább érinti azonban ez a baj a közösség jólétét, annál jobban redukálódik a baj fogalma belső gyengéség fogalmára, melyet le kell küzdeni, és külső ellenállására, melyet le kell győzni.”¹⁵

A reményiki szövegszubjektum pozíciója tehát nyilvánvaló; egyrésztől önmagához való viszonyában lesz teljességgel önmaga, igazi énje pedig Istenhez való viszonyában új minőségben jelenik meg. Sajátos paradoxon ez, amikor önmagát állítja Istennel szembe mint a „teremtés elfeledtje”, fél azonban önmaga megsemmisülésétől, hiszen kétségbeesésében is mindenképp önmaga próbál lenni, ezért (akárcsak Balassi Bálint tette) feltételeket szab Istennek. „Ha azt akarod, hogy dicsérjelek / Szárnyaló énekel, én Istenem: / Adj enyhülést, ne próbálj engemet!” (*Ne próbálj*)

Kierkegaard gondolatait érezzük a sorok közül kicsengeni, aki így tárja fel az énjéről való tudat fokozatait: „...új minőséget és minősítést kap az énem azáltal, hogy ő az Istennel szemközi énem. Ez az énem többé már nem a pusztán emberi énem, hanem az, amit abban a reményben, hogy nem értenek félre, teológiai énemnek, az Istennel szemközti énemnek neveznék. Micsoda végtelen valóságot kap az énem azáltal, hogy annak a tudatára jut, hogy Istenért van itt, azáltal, hogy olyan emberi énné lesz, melynek mértéke Isten!”¹⁶

Az Istennel szemközti én önreflexiójában Reményik saját bizonytalanságának csapdájába esik, önmaga számára is megközelíthetlenné válik, „az értelmező és az értelmezés tárgya azért nem tud elkülönülni egymástól, mert a tárgyat imagináriusan maga az interpretáció hozza létre a saját maga számára”.¹⁷ Saját biografikus énjével és történeti pozíciójával szembenézve Reményik nem igazán tudja a számára végleges megoldást kínáló stratégiát felállítani, így önmaga számára is megfejthetetlen marad.

*Akinek lénye nem rokon velem,
Annak a pillantása fennakad
Egy fénytelen, vak, konok üvegen.
Az nem látja meg bennem önmagát,
Az engem magának százszor felád
S én százszor megoldatlan maradok,
Hieroglif, hieroglif vagyok.*

*Isten előtt így állok én is,
Az Ős-hieroglif előtt,
S oldozgatom, oldozgatom,
De annyit értek csak belőle,
Amennyi lényemmel rokon.*

(*Hieroglifek*)

A szövegszubjektum rekonstruálása nem könnyű feladat a nyelv interszjektív voltának következtében, a szerző jelenléte azonban szubjektumának jellegzetes vonásait kell, hogy mutassa. „A szöveg mint az egyedi beszédaktus megvalósulása nemcsak mindenkor individuális, hanem kiküszöbölhetetlenül személyes is lesz; amennyiben tehát az irodalmi – s főként a lírai szöveget beszédaktusként tekintjük, nem tagadhatjuk meg tőle a szubjektumra valló természetet.”¹⁸ A versszöveget elrendező szubjektum, jelen esetben Reményik, érezhetően írás közben alkotja meg a szövegszubjektumot, amely számtalan alkalommal bizonyítja, hogy önismerete hiányos, önmaga elrejttségében nem képes igazi valóját egyértelműen feltárni.

*Az élet-erdőn eltévedtem,
Elvesztettem magam,
Önnönmagamat veszítettem el...*

(Az igazi)

*Ne nyúlj hozzám...
A Hangulat vagyok,
Isten szívéből most szakadtam le...*

(A megfoghatatlan szól a poétához)

Az egzisztenciális megértés valósága számtalan Reményik-versben megmutatkozik, ezek közül egyet tanulmányozunk részleteiben: a *Lobogódísz* címűt, ahol Reményik testi, érzékelő lényként számon tartható mivolta fölött uralkodóvá válik a szellemi szubjektum, vagyis eljut önnön szellemi meghatározásához azáltal, hogy kilépve önmagából, transzcendentális szférákba emelkedve jusson el ismét önmagához, s ez az önmagán kívüli lét meghatározza történetiségét, tér-idő relációit. „A szellem szabadságnak tekinthető szubjektivitás, és a transzcendentális differencia viszonyában áll minden objektivitással.”¹⁹ A szövegsubjektum pozícióját igazán meggyőző módon illusztrálja az említett Reményik-vers.

LOBOGÓDÍSZ

*Fekete fenyőlobogók közt
Lobog egy hófehér:
Én vagyok az, – fehér ruhámba
Belemarkolt a szél.*

*Az Isten ezt a szirttetőt
Lobogódíszbe vonta,
Fennen lobognak zászlai:
Fekete-fehér pompa.*

*Zászlótestvérek, bús fenyők,
Rivalljon most az ének:
Egy roppant kéz utánam nyúlt
És kitűzött közétek.*

*Zászló vagyok, zászlók között,
És feszülök a szélbe,
És nőni érzem magamat
Az időbe s a térbe.*

*S az időn túl s a teren túl
Az örökkévalóba,
Én, lélek, egyetlen való:
Az Isten lobogója.*

A zászló-metaphora nem véletlenül jelenik meg ebben a versben, az „Én” metamorfózisa alakváltozásban nyilvánul meg, s az egzisztenciális történés egész folyamatát végigkíséri. Az 1917-ben írt *Zászló a szélben* ugyanazt a sajátos pozíciót teremti Reményik számára, mint a Radnabereken írt *Lobogódísz*, de az előzőben a zászló alakváltozatban megjelenő költő önértékvesztését is megfogalmazza saját történetiségének valóságában. „A játszi szél a szövetembe kap: / Ma zászló – holnap rongydarab” versszakokat indító sorai egyrészt az érzelmi-hangulati hatás erősítését szolgálják, másrészt hozzájárulnak a mondanivaló megerősítéséhez is. Nem utolsósorban figyelemfelkeltő

hatásuk sem mellőzhető. A „játszi szél” kedves, évődő hangulatával erősen paradoxon a rongydarabbá változó zászló képe, a ma–holnap kettőssége fokozza a bizonytalanságot, ezért az elrejtőzészándékával zárja le a verset, hogy kényszerhelyzetében ne tudjon mást tenni, mint „Az eszmék, álmok, harcok, hiúságok / Sírján kacagni az egész világot” (*Zászló a szélben*).

Érzéki-szemléletes formában, a poliszémia eszközeivel alkotja meg sajátos jelentésvilágát. A művészi szöveg teremtő eszközei közvetett módon járulnak hozzá a transzcendentális magasságokba nyúló világ hiteles ábrázolásához.

Reményik már az első versszakban is ellenpólusokra épít, a „fekete fenyőlobogók” és a hófehér ruhás Én ellentétpárja analóg a fény–sötét kettőssével. Ilyen módon sajátos jelentéskondenzációt valósít meg, utal eszmékre, tökéletességre, rejtett módon a gonosz erők munkájára, a halhatatlanságra; de szoláris, szakrális és theophanikus töltettel is rendelkezik. Mindemellett a keresztény értékek megerősítését is szolgálja.

A kezdés szokatlan képi kapcsolódásában a „fenyőlobogók” mellérendelő szerepet kapnak az Én „fehér ruhás” alakjával, kiemelve az együttlét fontosságát, de ugyanilyen szokatlan a harmadik „zászlótestvérek” metaforája is, hiszen a fenyők antropomorfizációjával az ember, a dolgok és a jelenségek viszonya kap sajátos töltetet. A természetben együtt élő fák mint „zászlótestvérek” és a magányos költő-ember világban való létét az emberiség történetiségében tárja fel. A „fehér ruhás”, egyes szám első személyben megjelenített Én könnyű lebegését megzavarja a szél mozgalmasságot sugalló, dinamikus „cselekedete”, a cselekvőképességet felerősítő „belemarkol” ige a költőt is kimozdítja kontemplatív szrepéből. A vizualitás fokozásának szolgálatába állított szokatlan képi kapcsolódásokat Zalabai Zsigmond „kettősképi gondolkodásnak” nevezi.²⁰

Reményik Isten munkáját dicséri a fekete-fehér pompában. A teremtés mesterműveként jelenik meg a táj, az ember nélküli állapot méltóságába és megbonthatatlan szépségébe azonban belép az ember, megvalósul a világgal való együttlét. Az összekapcsolódás mégsem problémamentes, erre utal a „bús fenyők” jelenléte és a „rivalljon” ige, amely nem pozitív töltésű, hangulatában éppenséggel sértő, mintha a nagy, békés összetartozást valami erőszakosan megzavarná.

A fekete-fehér ellentétpár ismétlése az első két versszakban érzelmileg is indokolt, a szubjektum pozíciójának kiemelését teszi lehetővé. A „zászlótestvérek” és „fenyőlobogók” kettős képei az összetartozás mellett helyhez kötöttséget, cselekvőképtelenséget is sugallnak. Mindezt Reményik magára is vonatkoztatja, ez az állapot passzív heroizmusának megtestesítője. „Kitűzték” a magaslatra, a figyelem középpontjába kerül, de a valós cselekedetek helyett útmutató lélekként emelkedik a számára elérhető örökkévalóságba.

A fenyő és az Én összekapcsolódás, önazonosulás, a szél a megpróbáltatás, a fekete a sötétség misztériuma.

A teremtéstörténetet idézi a harmadik versszak: „Egy roppant kéz utánam nyúlt”, mondja, majd ez a kéz kitűzte, megjelölte a helyét. Az egyén sorsában itt mégis megjelenik az általános, az emberi sors elkerülhetetlensége, amely a korábban írt *Predestináció*ban is központi gondolat.

A „Zászló vagyok a zászlók között” kijelentésben érezhető, kiválasztottnak érzi magát a kiválasztottak között. Pozícióját dinamikus igékkel jelöli ki („feszülök a szélbe, nőni érzem magamat”). Az embert térben és időben jeleníti meg, így helyezi bele önmagát a történetiség folyamatába, így érti meg a teremtett ember világrajöttének értelmét, a világhoz való tartozásának szükségességét. Az ember léte időhöz kötött, az idő végessége határt szab ittlétének, az ittlét történetiségének vége pedig a halhatatlanságba, az örökkévalóságba vezető út.

A lírai szövegsubjektum – itt összegzett formájában – Reményik életművére általánosan jellemző. A legelső és a legutolsó verseskötete között természetesen tapasztalható egyes esetekben bizonytalanság, tisztázatlanság. És – természetesen – neki is vannak kevésbé sikerült versei, amelyekben az általánosan jellemzőnek gondolható karakter mellett más, eltérő pozícióban jelenik meg a lírai én.

JEGYZETEK

¹ KÖDÖBÖCZ Gábor, *Hagyomány és újítás Kányádi Sándor költészetében. A poétikai módosulások természete a da-loktól a „szövegekig”, szerk. BITSKEY István, GÖRÖMBEI András, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002, 23.*

² MARTIN HEIDEGGER, *A műalkotás eredete*, Európa, Budapest, 1988, 117.

³ REMÉNYIK Sándor, *Kézszerítés. Írók, művek, viták 1918–1941*, Polis–Luther, Kolozsvár, 2007, 391.

⁴ HORVÁTH Kornélia, *Tűhegyen, Versértelmezések a későmodernség magyar lírája köréből*, Krónika Nova, Budapest, 1999. Vö. 29–30.

⁵ REMÉNYIK, *Kézszorítás... i. m.*, 394.

⁶ *Uo.*, 404.

⁷ NYÍRI Tamás, *A filozófiai gondolkodás fejlődése*, Szent István Társulat, Budapest, 126–129.

⁸ A szellemtudományos lélektan eszméjének felvetése során Dilthey *Über vergleichende Psychologie, Beiträge zum Studium der Individualität* című munkájában összehasonlító lélektan keretében kidolgozta azokat a típusokat, amelyek például a költőt, a vallásos emberek vagy a gyakorlatias dolgokban jártas személyt jellemzik. Az interpretáció véleménye szerint szellemtudományi, filozófiai, ismeretelméleti tényezőket is igényel. A világnézettípusok kialakulása során embertípusok alakulnak ki. Ezzel a vizsgálódással Dilthey már a karakterológia felé mutat. Nyilvánvaló, hogy a kultúrájuk segítségével, azoknak birtokában juthatunk el a lelki tevékenységek mélyebb megértéséhez. Dilthey hermeneutikájában Reményik életformája nem a küzdelem, emberi alapmegnyilvánulásaiban sokkal inkább sorolható a kontemplatív típusok közé. Talán pontosabban képet kapunk a Dilthey halála után három évvel később színre lépő Sprangertől: az ő „életforma”-gondolata szerint a személyiség etikája lelki struktúrákat alkot, amelyek hozzájárulnak a karakter megítéléséhez. Ezek ismeretében Reményik kontemplatív-passzív heroikus alkat, mivel a cselekvőképességre való hajlandóság ott van a sorok között, csak fizikai állapota és életfelfogása nem teszi lehetővé a heroikus attitűd felerősödését. Vö. LÉNÁRD Ferenc, *A lélektan útjai*, Franklin-Társulat, Budapest, 1989, 167–170.

⁹ Carl G. JUNG, *Az analitikus pszichológia és a költői műalkotás = Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, szerk. BÓKAY Antal, ERŐS Ferenc, Filum, Budapest, 1998, 99.

¹⁰ Carl G. JUNG, *Gondolatok a vallásról és a kereszténységről*, ford. BODROG Miklós, Kossuth, Budapest, 1966, 30.

¹¹ BALÁZS Tibor, *A romániai magyar létköltészet története 1919–1989*, Budapest, 2006, 121.

¹² *Bevezetés a filozófia történetébe, A preszokratikusoktól Derridáig*, szerk. BOROS János, LENDVAI L. Ferenc, Osiris, Budapest, 2009, 169–170.

¹³ Paul RICOEUR, *Az interpretációról = A diszkurzus hermeneutikája. Paul Ricoeur válogatott tanulmányai*, ford. és szerk. Kovács Gábor, Argumentum, Budapest, 2010, 9.

¹⁴ REMÉNYIK Sándor, *Gondolatok a költészetéről = Kézszorítás, i. m.*, 455.

¹⁵ Johan HUIZINGA, *A holnap árnyékában, Korunk kulturális bajainak diagnózisa*, Windsor, Budapest, 1996, 95–96. A szerző az *Élet és küzdelem* fejezetben hangsúlyozza, hogy az ember egész lelki életének terminológiája a küzdelem birodalmában mozog, ugyanakkor az etikában követelmény, hogy a cselekvést az „egyéni lelkiismeret mélyén nyugvó kritériumának kell jóváhagynia”.

¹⁶ Søren KIERKEGAARD, *Az énemről való tudat fokozatai, A határozmány: szemközt Istennel = A filozófia*, szerk. TURAY Alfréd, NYÍRI Tamás, BOLBERITZ Pál, ford. TURAY Alfréd, Szent István Társulat, Budapest, 1992, 164.

¹⁷ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Történetiség–Megértés–Irodalom*, Universitas, Budapest, 1995, 68. I.

¹⁸ HORVÁTH Kornélia, *Tűhegyen, i. m.*, 24.

¹⁹ Arno ANZENBACHER, *Bevezetés a filozófiába*, Herder, Budapest, 1993, 286. A transzcendentális differencia arra utal – Kant transzcendentális reflexiójára építve –, hogy empirikus módon megszerezhető tapasztalatoktól távol tartunk a transzcendentális én-szerű, szubjektum-szerű megnyilatkozásait, vagyis ami transzcendentális, nem lehet olyan módon objektív, mint egy tapasztalati tárgy. Nyelvileg megragadható módon azonban meggyőzően beszélhetünk arról, ami kívül esik az empirikus megtapasztalás tartományán.

²⁰ ZALABAI Zsigmond, *Tűnődés a trópusokon*, Kalligram, Pozsony, 1998, 25. A szerző esztétikaelméleti munkájában a trópusok szerepével foglalkozik. Úgy véli, hogy a „szókép” kifejezés nem túl szerencsés, mert a „megnevezés [...] azt sugallja, hogy a kép az egyes szóban van (ám ilyen módon a szótól jelölt valóságdarab »tárgyképe« értendő rajta), a lényeges vonást viszont, hogy a képszerűség szavak (jelentések) kombinációja által jön létre, nem hangsúlyozza. Márpedig éppen a kombinatorikus jellegben kell keresnünk a kettősképek megkülönböztető vonását.” *Uo.*, 39–40.

